

Езикови реализации на отрицателната принадлежност

Даниела Камаринчева

Linguistic realization of the negative possession: This article comments linguistic means for the expression of negative possession.

Key words: possession, negation

ВЪВЕДЕНИЕ

Семантичната категория **посесивност** е изградена по трикомпонентен модел. Двете полюсни точки се заемат от крайните, абсолютни форми на проявление на притежателните отношения: **неотчуждаемата принадлежност**, в която корелатите са неделимо свързани с владателя, и **отрицателната принадлежност**, която номинира липсата на конституентни, естествено присъщи за вида признаци и елементи. Обект на настоящия доклад са случаите на езикови презентации на отрицателната посесивност.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Отрицание, изразено с глагола НЯМАМ. Основен изразител на отрицателното притежание е глаголът **нямам / няма**. Независимо дали е употребен в лична или безлична форма, в първичната си номинативна функция той назовава липса, недостиг, отрицание на нещо. Наблюденията върху текстов материал от 600 страници показва, че словосъчетанията с глагола **нямам** не са единни в съдържателно отношение. Семантичното им разнообразие е рефлексия от възможностите на глагола да изразява и други смисли освен *отсъствие*. Словосъчетанието **нямам корем** не означава физическа липса на тази телесна част, а тъкмо обратното – означава нормално състояние, липса на деформация, не липса на самия орган. Съчетанието на глагола с имената за родство, които обозначават obligatorни роднински връзки, дава възможност за семантични трансформации. **Нямам майка, баща, дядо, баба** означава 'нямам живи родители/прародители', а не отрича наличието им в роднинските отношения на субекта. Конструктът **нямам родители** може да актуализира и още едно значение, различно от гореспомнатото. То може да назовава липса на реални отношения между актантите, т.е. да означава, че детето не познава родителите си, че е отгледано без родителска грижа и обич. Във всички останали случаи комбинацията на релативни имена и глаголът **нямам** е носител на пряко значение: *нямам дете, либе, приятел*.

Регистрираните фрази са: **brateц** (нямам братец, ни сестрица), **бръчка** (По хубавото му лице нямаше една бръчка на гняв), **вещ** (Че няма дух и няма вещь във от гърдите ми – пещ), **време** (Селяните нямаха време да се занимават с цървулите си), **воля** (гледат цял живот хубавата драгалевска горица и не са имали волята да станат и да идат там), **вяра** (Черказецът ѝ нямаше вяра), **дарба** (Нищо дарба немаш, а звездите снемаш), **доблест** (Но при всичко това Бай Ганьо няма доблестта на китайците), **дух** (Че няма дух и няма вещь във от гърдите ми – пещ), **либе** (Нямам либе, първа обич), **корем** (То корем няма, коремът му залепнал за гърбината), **край** (няма край нигде отбелязан), **криле** (човек – на орела той няма крилете), **кураж** (Аз няхах кураж да преведа буквално скромното желание на Бай Ганя), **младо сърце** (Байрак ли се не развява, или нямаш сърце младо), **милост** (Милост няма), **място** (за никаква скръб няма място), **надежда** (Надежда няма зарад мене, живот ми пълен със беди), **нужда** (Синовете му бяха поели цялата работа и нямаха твърде нужда от него), **полза** (Аз нямам полза от дружеството им), **приятел** (Приятел нямам да му разкрия

що в душа тая), **съмнение** (Никакво съмнение нямаше за него), **татко** (Нямам татко, нито мама), **ум** (Той няма ума).

В структурата на отрицателната посесивност стои огледален модел на наличното, потвърдено притежание, изразено с безличната форма на глагола ИМАМ – **има нещо у някого или в нещо**. В изразите за отрицателна притежателност положителната форма на глагола е заместена с негативна: **няма нещо у някого или в нещо** или **липсва ми**: *Но у него нямаше задни мисли; У него нямаше и следа от предишното смирение, душевна чистота и благонравие на божий служител; У него нямаше лукавство; На него му липсваше ентузиазмът на чистия идеализъм.*

2. Отрицание, изразено с БЕЗ. Семантиката на предлога (а оттам и на представката) БЕЗ е „за посочване, че нещо липсва, не съществува, че някой е лишен от нещо“ (РБЕ 1977:456). Следователно в основното си значение БЕЗ указва на субект или предмет, който е в неестествено състояние, на когото липсва нещо важно, есенциално, естествено присъщо на вида. Прави впечатление категоричното количествено превъзходство на прилагателните имена в корпуса – очевидно в света на човека липсата на определено качество е по-често срещано явление от липсата на същина от материален характер. Особено когато това се отнася до корелати от сферата на свръхпосесивността.

2.1. Префиксално изразяване на отрицанието:

2.1.А. Съществителни имена: безкрай (няма край нигде отбелязан стремлението нейно из пътя на безкрая), **безумец** (И в адския задух на пладня гореца от радост безумец умора не сеца).

2.1.Б. Прилагателни имена. Ексерпираният корпус съдържа както имена със сериозна употреба, така и с метафорично значение. А. Журавльов е отбелязал „склонността“ на соматизмите в съчетание с префикса **без** „да развиват вторично, преносно, явно оценъчно значение: безразсъден, безсърдечен, безкрил, безмозъчен, безличен“ (Журавльов 1999:19). Наблюдават се хиперболи: **бездънна дълбина**, **безконечна нощ**, метафори: **безкрила любов**, **безсмъртни крила**, метонимии: **безсънен стих**, **безмилостна ръка**, както и случаи на сериозна употреба: **безсмислен труд**, **безгрижен цар**.

Фразите от групата са: **безверен враг** (Аз вече пушка нарамих и на глас тичам народен срещу врага си безверни), **безгрешни души** (и говор я олася свръхземен и невнятен: души безгрешни сякаш), **безгрижен цар** (когато тоз цар безгрижен, глупав, както и всички царьове земни, поведе стадо с кривака хубав), **бездомна върволица** (Безрачен път на бездомна върволица), **бездънна дълбина** (Тя беше само поглед, чиято дълбина, загадъчно бездънна, сияе отразена), **безконечна нощ** (Пустиня без ехо и зима всевечна, и нощ без начало – и нощ безконечна), **безкраен живот** (Но вместо да намеря там празник на живота, тържествен и безкраен, в лице смъртта погледнах), **безкрила любов** (Изчезнаха словата, стана няма, безкрила, охладена любовта), **безлично страдание** (Едно страдание безлично, жалко, безразлично, там негде по средата на истината и лъжата), **безмилостна ръка** (Една безмилостна ръка слагаше върху му удар след удар), **безмълвие нощно** (Един – и втори удар в безмълвието нощно), **безнадеждно сърце** (но все прострях към сплъцето ръце с надежда в безнадеждното сърце), **безначално стремление** (И безначално – няма край нигде отбелязан стремлението нейно из пътя на безкрая), **безока орда** (Навалята уроди, орда безока пътя световен), **безпощаден живот** (живота безпощаден е смозал да удари на злото си печата), **безприютен несретник** (Несретник безприютен, в тъма самси изгубен), **безразлично страдание** (Едно страдание безлично, жалко, безразлично, там негде по средата на истината и лъжата), **безсилен** (Безсилен в нежност, силен в злобата си бях), **безсмислен път** и **труд** (измъчен от безсмислен път и труд аз се лутам), **безсмъртни крила** (От зеленикава мъгла излита птица. Две крила – безсмъртни като два живота), **безстрастен** (Ти

безстрастен не зови ме, ни безчувствен, ни суров, на сърце ми много има страдание и любов), **безсънен стих** (аз се връщам като сърдечен и безсънно признателен стих), **безчувствен** (Ти безстрастен не зови ме, ни безчувствен, ни суров, на сърце ми много има страдание и любов).

2.2. Предложно изразяване на отрицанието. В предложната си функция **БЕЗ** най-често въвежда дума, поясняваща сказуемото, т.е. конкретизира обстоятелствата, при които се извършва действието. Това обаче не омаловажава посесивната му семантика, тъй като внася уточнение за начина, по който се реализира действието в светлината на свръхпритежанието, напр.: *пристъпям без вопли, оставам без срам, влача се без цел*. При нормални условия то се извършва с нещо или чрез нещо, което е притежание на субекта. Посесивната връзка – отделима или неотделима – става видна от контекста. Тя може да посочва начин, инструмент, подход и в приоритетната част от случаите е с притежателна семантика. Предлогът **БЕЗ** създава нова картина, в която същото действие се извършва без обичайната връзка, средство, чувство, умение и т.н., напр.: *оставам без душа, блуждая без вяра*. Това важи и за случаите, когато на мястото на глагола стои причастие: *аромат на рози, покъсани без жал*.

Наблюдава се и приименна употреба, която обаче носи имплицитен предикативен елемент, напр.: *Един бе Чавдар войвода... без сестра Чавдар, без братец*, където предикативната връзка е *Чавдар е без братец*.

Съчетанията в групата са: **без братец** (*Един бе Чавдар войвода – един на баща и майка, без сестра Чавдар, без братец*), **без вопли** (*Пристъпям аз внимателно, без вопли*), **без вяра** (*Аз блуждая без вяра нявга да намеря навън посока*), **без вятър** (*лес оглъхнал без вятър и без лист*), **без гордост** (*Сърцето ми без капка гордост изпъхва с кръв и със вина единствената си аорта*), **без движения** (*Говореше тихо, без движения, със замислен и съсредоточен поглед*), **без душа** (*Пътеката остана без душа*), **без жал** (*на гаснеция ден прощанните лъчи и аромат на рози, покъсани без жал*), **без име** (*отдавнашни звезди без име ще чакат нова луна*), **без лист** (*лес оглъхнал без вятър и без лист*), **без мощ** (*широките криле, отпуснати без мощ – душата вече мъртва*), **без начало** (*Пустиня без ехо и зима всевечна и нощ без начало*), **без свян** (*Да, без свян най-тихо в нея се прости*), **без сестра** (*Един бе Чавдар войвода – един на баща и майка, без сестра Чавдар, без братец*), **без сила** (*Изтляха думите, останали без сила*), **без срам** (*пред невиността ли думи на съблазън безсрамно ти не шепна, без срам остана навсежда*), **без страх** (*все крепостни стени, издигнати с надежда зад техните стени без страх от смърт душата да почине*), **без цел** (*без ясна що-годе цел, отегнали нозе дотегнало ме влачат*).

3. Отрицание, изразено с отрицателната морфема НЕ. Две от лексемите на могат да съществуват без отрицателната морфема: *невърстен* и *несретник*, а неволя не образува антонимна двойка с думата *дериват воля*. Това означава, че езикът е номинирал тези състояния независимо от думите за наличност на признака.

Фразите от този раздел са: **неволи** (*В тъги, в неволи младост минува*), **невърстен брат** (*но иди, майко, у дома и с сърце всичко разкажи на мойте братя невърстни*), **непорочно минало** (*Той беше истински божий служител – човек с непорочно минало, с добро сърце и добродетели*), **непрогледна тъма** (*Иди, иди при него: лъчата всепобедна на знанията твои – в тъмата непрогледна там нека възсияй*), **несретник** (*Несретник безприютен, в тъма самси изгубен*).

4. Отрицание, изразено с отрицателния съюз НИТО / НИ. Единственото изречение, в което съюзът има прилаголна употреба е *Гроздан нито можеше, нито имаше време*. Фразата обаче е включена в тази група както по формален признак, така и поради възможността да има следната интерпретация: *Гроздан нямаше нито възможност, нито време*. В останалите изречения **НИТО** има приименна употреба. *Нито ръцете, нито краката го слушаха; То не знае нито*

радост, нито свобода; В гърди ни любов, ни капка вяра, нито надежда от сън мъртвешки да можеш свестен човек събуди; Циганинът ни бог си има, ни късмет си има.

5. Семантично мотивирано отрицание. Лексемите от тази група нямат формален показател за изразяване на лишеност. Отсъствието на признак или качество се открива на съдържателно ниво - то е елемент от семантичната структура на думата, напр.: *развертен* е, който няма морал, *бледен* е, който няма здрав цвят на лицето, *сляп* е, който няма зрение и т.н.. В тази група са включени и случаите, когато лексикалната семантика не номинира отрицание, а наличие на признака в недостатъчна степен, напр.: *глулав* 'който не е достатъчно интелигентен', *сиромашки* 'който няма достатъчно пари'. И двата модела отчитат нарушаване на нормата.

Поради скромния обем на ексерпцията в илюстративния блок са включени както съществителни, така и прилагателни имена. Лексемите от тази група в най-висока степен потвърждават изказано от Ст.Буров твърдение, че съществителните имена са сбор от признаци. И още по-точно: „Типичното съществително име е предметно име като означение на конкретни обекти, имащи пространствени граници и съществуващи по-дълго или по-кратко във времето, без да губят същността си. Но обектите не са просто ограничени в пространството и времето части на обкръжаващия ни свят, а носители на набор от свойства, набор от свойства, въплътени в материални носители” (Буров 2004:55). В текстовете са регистрирани съществителни и прилагателни имена, назоваващи един и същ признак: адективите – с идеята за посесор, към който да бъде приложен признакът, а номинативите – обобщено, презентиращи субекта чрез това качество, напр.: *сирашки* и *сиротиня*, *сираче*, *сиромашки* и *сиромаш*, *сляп* и *слепец*.

Словосъчетанията са: **бледен** 'на когото липсва цвят, тен' (*Един след друг пристигат бледни неизживените ми дни*), **боси** (И всички емнали се боси), **мъртвешки** ('в който няма живот') (*И всички емнали се боси, с лица мъртвешки посивели*), **бедност** ('липса на пари') (*Спътник са ни били в живота страдания, бедност в чужбина*), **глулав** (*когато тоз цар безгрижен, глулав, както и всички царьове земни, поведе стадо с кривака хубав*), **глух** (*Но в ръжда е ключът на вратите божии – че бог е старец глух*), **голи** (*далеч от родина, и боси, и голи*), **мома** ('която все още няма свое семейство, несемейна') (*Зарад тебе моми млади вземат старци белобради*), **момък** ('който все още не е семеен') (*Там се е селото събрало на мегдана, за да гледа моите момци, моите чеда*), **ням** (*В горест няма, аз ще жалья тебе и любов – своята любов*), **развертен** ('който няма морал') (*Соломон, тоя тиран развертен, отдавна в рая нейде изпратен*) **сиротиня** ('който няма родители') (*Боляркиня сиротиня трепетна тогава, като в треска там завеска бърже отваява*), **сираче** (*Кой го чака, та сираче да заплаче по родина*), **сирашки** (*Ще мине време, гроб сирашки в израсъл бурен ще загълхне*), **сляп** (*Аз чакам слънцето и слънчев блясък, с очи покрити веч от прах и пясък, и сляп отдавна! – може би*), **слепец** (*намръщен само с глава той сочи на сган избрана – рояк скотове, в сюртюци, в реси и слепци с очи*), **сюрмах** (*ала за клетки сюрмаси крило бе Чавдар войвода*), **сюрмашки** (*затуй, че клетник не трае пред турци глава да скланя, сюрмашко тегло да гледа*), **пустинен** ('на който няма растителност, не вирее нищо') (*не искай да узнаеш на тъмнини в покоя – закъде е пустинния ми път*).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на направената ексерпция показва, че отрицателното притежание разполага с разнообразни езикови ресурси за изразяването си. Основният корпус от фразите е от плана на изразяването – формални средства от различен лингвистичен ред – морфемни и морфологични. Категорията „разчита” и на средства от плана на

съдържанието – това са лексеми, в които отрицанието присъства като част от семантичната им структура.

ЛИТЕРАТУРА

Буров, Ст. Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категория предметност. Велико Търново, 2004.

Журавльов, А. Древнеславянская фундаментальная аксиология в зеркале праславянской лексики. В: Проблемы лексикологии и семантики слово в контексте культуры, Славянское и балканское языкознание. Изд. „Индрик”, М., 1999.

Речник на българския език, т. I, С., 1977.

За контакти:

Гл. ас. Даниела Камаринчева, Катедра по български език, литература и изкуство, Русенски университет “Ангел Кънчев”, e-mail: kamarini@uni-ruse.bg

Докладът е рецензиран.